

UOT 81'28

<https://doi.org/10.30546/25194011.2026.15.1.4099>

QƏRBİ AZƏRBAYCAN VƏ ŞƏRQİ ANADOLU: ORTAQ DİALEKTOLOJİ AREALLAR

Elvan CƏFƏROV*

Daxil olub: 29 Dekabr 2025 | Qəbul edilib: 6 Fevral 2026 | Onlayn nəşr edilib: 24 Mart 2026
Received: 29 December 2025 | Accepted: 6 February 2026 | Published online: 24 March 2026

Açar sözlər: *türk dili, Azərbaycan türkcəsi, dialektlər, fonologiya, morfologiya*

Giriş

Son illərdə etnolinqvistika çərçivəsində mühüm inkişaf mərhələsinə daxil olan dialektoloji araşdırmalar, dil təması nəticəsində ortaya çıxan struktur və funksional dəyişiklikləri sistemli şəkildə araşdıran əsas tədqiqat sahələrindən biri kimi diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. Xüsusilə tipoloji və struktur baxımdan fərqli, lakin coğrafi və tarixi baxımdan təmasda olan dillər və dialektlər arasında qarşılıqlı təsir mexanizmlərinin müəyyənəşdirilməsi bu sahənin əsas məqsədlərindən sayılır. Bu kontekstdə istifadəyə əsaslanan dialektik yanaşma, dil dəyişməsinin və qrammatik formalaşmanın əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi real dil istifadəsini ön plana çıxararaq, nəzəri baxımdan mühüm bir çərçivə təqdim edir. Sözügedən yanaşmaya görə, artan və intensiv dil təcrübəsi nəticəsində daha mücərrəd qrammatik strukturlarda dəyişikliklər baş versə də, bu strukturlar mahiyyət etibarilə yenə də istifadəyə söykənir.

Buna əsaslanan dialektik tədqiqatlar, dil vahidlərinin, formalarının və qrammatik strukturlarının formalaşma və sabitləşmə proseslərini faktiki istifadə tezliyi və kontekstual paylanma ilə izah etməyi hədəfləyir. Bu baxımdan, Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərinin qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edən fonetik və morfoloji xüsusiyyətləri kontakt dilçiliyi üçün əlverişli tədqiqat mühiti yaradır. Araşdırmada sözügedən dialekt bölgələrinə dair nəşr olunmuş akademik tədqiqatlar və dialekt mətn toplularından əldə edilən dil materialları istifadəyə əsaslanan dilçilik çərçivəsində fonetik-morfoloji baxımdan təhlil edilmiş və fonetik xüsusiyyətlər müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Əldə edilən nəticələr nəzarət materialı kimi Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərinə aid məlumatlarla qarşılaşdırılmışdır.

Tədqiqatın ilkin nəticələri göstərir ki, alt sırada yerləşən bitiş strukturlarının nisbətən yüksək istifadə tezliyi və struktur nümunələrinin müxtəlifliyi baxımından Şərqi Anadolu, xüsusilə, Ərzurum və ətraf ərazilərin dialektləri Qərbi Azərbaycan dialektləri ilə əhəmiyyətli paralellər nümayiş etdirir. Bu oxşarlıqlar, Ərzurum və ətraf bölgələrin dialektlərini Azərbaycan dialektləri arealına daxil edən Foyun (1903–1904) erkən təsnifatını dəstəkləməklə yanaşı, bitiş strukturları əsasında areal yayılma və dialektlərarası keçid zonalarının mövcudluğunu da ortaya qoyur.

1. Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərində samit xüsusiyyətləri

Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərində samitlərin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Prof. Məhərrəm Məmmədli qeyd edir ki, “Qərb şivələrində *ŋ* səsi həm söz köklərində həm də şəkilçilərdə (yiyəlik hal, II şəxs mənsubiyyət və şəxs şəkilçilərində) özünü göstərir. *Sonra, tənəy, dan, don, donqar, qapınıŋ, aldın, aldınız, düşərsən, oŋlux, anarı, üzünə, gözünə (Qazax), bəniz, çan “du-man”, manşır, yünül, gəŋəşməx “məsləhləşmək”, eviŋiz (Borçalı)* (2, s. 70). Bu səs Qarabağ dialektləri üçün də xas olan əlamətlərdəndir. Bu səs Qarabağ dialekti üçün xarakterikdir və daha çox

* filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
e-mail: elvancafarov78@mail.ru

şəxs əvəzlilikləri ilə şəxs sonluqlarında özünü büruzə verir. Məsələn: *maşa*:<*mənə*, *saşa*:<*sənə*, *çəkirsən*, *çəhmirsən*<*çəkmirsən* və s. *Nəfəs ala bilmirdim mən. Getdim həkimə, mənə yoxladı, bi şey tapmadı. Bir şey yox, hama mənən soruşmadı papiros çəkirsən, çəhmirsən onu mənən soruşmadı. Getdim nəfəs tellərinən rengenə düşdüm, baxdı dedi ki, bir şey yoxdu... mən nə yazım saşa? Nəysə getdim, qayıtdım. Maşa da:va dərman yazdı* (2, s.185). Əsasən, Qərb və Qarabağ dialekt və şivələrinə xas olan bu səs Qərbi Azərbaycan dialektlərində də müşahidə edilir. Böyük Qarakilsə-Hallavar şivəsində: *çıxmalısıyız*>*çıxmalısıyız*. III şəxsin cəmində. *Ermənnər bizi qovaladı, dedi ki, siz çıxmalısıyız* (13, s.151).

Bu səsə Şərqi Anadolu dialektlərində bir çox yerdə rast gəlirik. Məsələn: Qars və Ərdəhan-Posof yerli dialektlərində: *bunuş*, *atladış*, *öşlerine*, *kimiş*, *elbiseş*. Qarsın Hanak Tərəkmələri dialektində səsi özünü qoruya bilməmiş və Hanak mərkəzinə bağlı Türkmən kəndlərində *ğ* səsinə keçmiş, lakin bəzi kəndlərdə az da olsa müşahidə edilməkdədir. *Anadış*, *yanışa*, *ediyon*, *bunuş*, *seniş* və s. Qars azərbaycanlıları və tərəkmələrinin dialektlərində isə səsi olduğu kimi qalmaqdadır. Köynəyişə, *soşuna*, *qalxsasha*, *baxsasha*, *Taşrı*, *sıxıntış*, *kimseş*, *saşa* və s. (8, s. 99). Ərzincan dialektində iki istiqamətdə təsadüf edilir. Birinci daha çox incə saitli heca əmələ gətirməsi və heca sonunda olması *seşsen*, *göresiş*, *niçanış*, *doşuz*, ikinci isə qalın saitli hecalarda və arxa damaqda sıxılaraq işlənməklə-*babaş*, *anaş*, *yoluş*, *adıv* və s. (15, s.79). Malatya dialektində-*yüzüşü*, *yüzüyüş*, *qoşsüsü*, *qoyyış*, *sişirim*, *öyüş*, *yalış*, *gözüş*, *başa*, *saşa* və s.

Samit uyğunlaşması:

Qərbi Azərbaycan türkcəsində ümumiyyətlə söz köklərinə və samitlərlə bitən şəkilçilər əlavə olunur:

2. *Atdır, atdan, gelmişdi, yokdur* (4, s. 81).
3. *vahtdan* burda mı işleyirsən (14, s. 221).
4. *İşden* neçə çih sın (14, s. 217).
5. Men *bakdım* gözlər ele doldu ki (12, s. 112).
6. *Yıpsdı* eynimə ele bil köynək (12, s. 92).
7. Könlüm bu *torpakdan* ayrı deyildir (12, s. 77).

Qərbi Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi, Şərqi Anadolu dialektlərinin bir çoxunda da səssiz samitlərlə bitən şəkilçilər daha çox səslı formalarda əlavə olunur:

1. Ərzurum: *atmışda*, *yaşde*, *çobannihde*, *şeh isdan*, *alarahden* (9, s. 284-285);
2. Elazığ: *sütten*, *qaripden*, *geçdükten* (5, s. 120);
3. Qars, Ərdəhan, Iğdır: *bahdım*, *çekdi*, *yapdım*, *vahıtda*, *Sarıqamışde* (7, s. 108);
4. Van, Bitlis: *tarehden*, *çölmehden*, *atdan*, *üşahdan* (11, s. 86).

Samit dəyişmələri:

k- > ğ- dəyişməsi

Türk dilində qalın saitli sözlərin əvvəlindəki *k* samitləri Qərbi Azərbaycan türkcəsində velar *g* (ğ) samitinə çevrilmişdir: *kara* > *ğara*, *qadın* > *ğadın*, *kuzu* > *ğuzu*, *qoyun* > *ğoyun*, *qız* > *ğız*.

- ✓ Qara, qalın, qardaş, qız (4, s. 81).
- ✓ Sular çayın çaya axması kimi daşmır (19, s. 119).
- ✓ Dedin ki, ey ustad, zülmətə baş əy / Ay hilal kölgələrinə təslim oldun / Ayın kölgələrinə təslim oldun (12, s. 20).

Qalın saitli sözlərin əvvəlindəki *k* samiti Qərbi Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi Şərqi Anadolu dialektlərində də velar *g* (ğ) samitinə çevrilmişdir:

- ✓ Elazığ: *gəri*, *ğılıç* (3, s. 52);
- ✓ Ərzurum: *ğab* “kap”, *ğız* “kız”, *ğismət* “kısmet”, *ğoyun* “qoyun”, *ğuruş* “kuruş”, *ğenepe*, “kanepə” (9, s. 163-164);
- ✓ Ərzincan: *ğawrul-*, *ğosğoca*, *qoy-*, *ğat*, *ğabuh* (16, s. 84);
- ✓ Qars, Ərdəhan, Iğdır: *ğıymet*, *ğumaş*, *ğaidik*, *ğartal*, *ğaçdiler*, (7, s. 106);
- ✓ Van, Bitlis: *ğarğa* “qarğa”, *ğati* “bərək”, *ğırh* “qırx”, *ğomşi* “qonşu”, *ğanat* “qanad”, (13, s. 130);
- ✓ Ağrı: *ğal-*, “qal-”, *ğardaş* “qardaş”, *ğarşi* “qarşı”, *ğıtlıh* “aclıq”, *ğonuşma* “danışan”, *ğofoi* “qorxu”(6, s. 835).

-k- > -y- dəyişiklik:

Qərbi Azərbaycan türkcəsində Nazik saitli sözlərdə sərt-plosiv son səs mövqeyindəki *k* samitləri saitlə başlayan şəkildən sonra səslənir və *y* samitinə çevrilir: direye “dirəyə”, çiçeyi “çiçək”, yemeye “yemək”, meleye “mələyə”, küreye “kürəyə” (14, s. 181).

- ✓ Düz-dirəyə, çiçək-çiçəyə (4, s. 81).
- ✓ Ürəyim ağrıyır (14, s. 219).
- ✓ Ürəyim bu torpaqdan ayrı deyil (12, s. 77).
- ✓ Xatirələr ağla gəldikcə əziyyət çəkəcəyik (1, s. 189).

Qars, Ərdəhan, İğdır, Van və Bitlis vilayətlərinin Azərbaycan və tərəkmə şivələrində incə saitli sözlərin son səs mövqeyində olan sərt bərkitmə *k* samitləri səslənərək saitlə başlayan şəkildən sonra *y* samitinə çevrilir:

- ✓ Qars, Ərdəhan, İğdır: (Xüsusən də Idırca kəndində görülür): *erideciyih* (7, s. 118);
- ✓ Van, Bitlis: Gömləyə “gömləge”, deşiyi “değişiyi”, yemeyini “yemeğini”, göyə “göge”, özelliği “özelliği”, erkeyin “erkeğini” (13, s. 152).

Köhnə türkcə və orta türkcədən Türkiyə türkcəsində səssizləşmiş bəzi ilkin *b* samitləri Qərbi Azərbaycan türkcəsində də qorunub saxlanılmışdır: biş-, barmaq, barlar, bahalı, lakin “qoy, heykəl”, bekmez (14, s. 183).

Qərbi Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi, Şərqi Anadolu dialektlərində də bəzi başlangıç *b* samitləri qorunub saxlanılmışdır:

- ✓ Ərzurum: barmah “barmaq” < (barmaq), beyhmez “melasses” < (bekmes), bış- “aşbaz” < (bış-) (9, s. 167);
- ✓ Elazığ: barmağı “barmaq” (3, s. 52);
- ✓ Ərzincan: büşüddür-, barmah (16, s. 84);
- ✓ Qars, Ərdəhan, İğdır: bişirmədilər, barmağı (7, s. 109);
- ✓ Van, Bitlis: barmaq, bişir- (17, s. 77), biş- “bişir-”, behməz “bəkməz”, barmah “barmaq” (2, s. 134-135).

t > d dəyişməsi:

Söz əvvəlində

Məlum olduğu kimi, Qədim Türk və Orta Türk dillərindəki ilkin *t* samitləri Qərb Türk dilində səslənərək *d* samitinə çevrilmişdir. *Qədim Anadolu türk dili* və *Osmanlı türk dillərinin* son dövrlərinə qədər *Qərb türk dilində* səslənilən samitlər kimi istifadə edilən bu samitlər, Osmanlı dövrünün sonlarında yenidən səssiz hala gəlmişdir. Qərb türk dilinin şərq qoluna daxil olan Qərbi Azərbaycan şivələrində “*t*” samiti karlaşmamış, “*d*” variantında işlənməyə davam etmişdir: *daş* > *daş*, *dovşan* > *tavşan*, *duz* > *tuz*, *dara-* > *tara-*, *daş-* > *daş-*, *dad* > *tat* (14, s. 181).

Buludlar başımı örtə belə

Nə daşdan səs çıxır, nə də dostdan

Çeynəyirəm, dişləyirəm, açıram

Duz yeyib duz qabını sındıranlar var (13, s. 84).

Qərbi Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi Şərqi Anadolu dialektlərində də Qərb türkcəsində sözlərin əvvəlində səslənən “*t*” samitləri öz “*d*” formaları ilə işlənməkdə davam edir:

- ✓ Ərzurum: daban “taban”, dabança “tabanca”, dad “tat”, dara- “tara-”, dart- “tart-”, daş “taş”, s. 167);
- ✓ Elazığ: daşa, daşiyah, dararsın (3, s. 52);
- ✓ Qars, Ərdəhan, İğdır: dutdu, dabança, duz, darah, daş, dırnah (7, s. 108);
- ✓ Ərzincan: dartduh, depe, baba, daşdan (16, s. 84);
- ✓ Muş: daşlardan “daşlarla”, darta “çəkir” (12, s. 52);
- ✓ Van, Bitlis: dad “dad”, davşan “dovşan”, daş “daş”, dart- “çəkir-”, duz “duz”, daban “əsas” (13, s. 137).

Söz sonunda

Türk dillərində, bir neçə istisna xaricində, söz sonunda cingiltili samitlərə nadir hallarda rast gəlinir. Lakin Qərbi Azərbaycan şivələrində alınma sözlərin sonundakı cingiltili ‘*d*’ samiti öz tələffüzünü qoruyub saxlamışdır: derd “çətinlik”, megsed “məqsəd”, kend “şəhər” (14, s. 181).

Deyəcəm kimdən, özündən (14, s. 228), Cəsur olarkən ləyaqətsizlərə mərhəmət göstərmişik (13, s. 83).

Şərqi Anadolu, xüsusilə Qars, Ərdəhan, Iğdır, Bitlis, Van vilayətlərinin dialektləri üzərində aparılan araşdırmalarda alınma sözlərin sonunda səslənən “d” samitinin qorunduğu müşahidə edilir:

Qars, Ərdəhan, Iğdır: Memmed, Muhammed, Mehemmed.

Van, Bitlis: berbad “dəhşətli” < Uzaq. berbād, çeşid “variety” < Far. çeşiden, icad “ixtira” < Ar. icād, murad “arzu” < Ar. murad, (2, s. 138).

g- > k- Dəyişməsi:

Qədim türk yazılı abidələrində incə saitli sözlərin əvvəlində işlənən bəzi k samitləri müasir türk dillərində (o cümlədən Azərbaycan ədəbi dilində) cingiltiriləşərək g səsinə çevrilsə də, Qərbi Azərbaycan şivələrində bu samitlər öz ilkin (kar) formasını qoruyub saxlamışdır: keç-, kimi “kimi”, köç-, köks “sinə”, kölgə, könül (14, s. 180); keç- “keç-”, kimi “kimi”, kölgə “kölgə”, köç- “köç-”, könül “ürək” (10, s. 451).

- ✓ Bu şəkildə əyalətlər keçdi (14, s. 225).
- ✓ O, içəri girdi (14, s. 219).
- ✓ Qəlbimi qalanın budağına verdim (13, s. 82).
- ✓ Xəyalın kölgəsində şaxələndin (12, s. 20).
- ✓ Kökündə niyə yanıq var (13, s. 67).

Şərqi Anadolu ləhcələrində də Qədim Türk dövrünə aid söz başı k samitinin arxaik (kar) formasını qoruduğu müşahidə olunur:

- ✓ Ərzurum: kibi/kimi, köş (göç), köçür- “göçür”-, kögüz, “göğüs”, kölgə “kölgə” (9, s. 174);
- ✓ Elazığ: kölgəyə, whose (like), some, kömlək (5, s. 84);
- ✓ Ərzincan: kibi, kömleg, kölgə, köç (16, s. 89);
- ✓ Qars, Iğdır, Ərdəhan: kasip, kün, bəzi “like”, kölgə, kered (7, s. 109-110);
- ✓ Bitlis /Adilcevaz: bludgeoned, kibin, köçer (15, s. 20);

d- > t- dəyişməsi:

Qədim və orta türk dövrlərindəki söz başı t samiti Qərb türk dillərində cingiltiriləşərək d samitinə çevrilsə də, bu fonetik proses Qərb türk dilinin şərq qoluna daxil olan Qərbi Azərbaycan şivələrində özünü göstərməmişdir; Əski türkcədə ilkin t samitlərindən bəziləri qorunub saxlanılmışdır: tik- “dik-”, tiken “diken”, tök- “dök-”, tüş- “düş-”, toh un- “dokun” (14, s. 181).

- Gəlin görək bu yeməyin toxum səpməsi üçün nə etmək lazımdır (14, s. 226).
- Döyüşdük, qan tökdük (19, s. 71).
- Ağladıq, göz yaşı tökdük (16, s. 125).
- Tikib k urmaya meyli var yaman (1, s. 195).

Əski türkcədən gələn ilkin t samitlərinin bəziləri Şərqi Anadolu dialektlərində də qorunub saxlanılmışdır. Ərzurum: tiyh- “dik” < (tik-), tikan “diken” < (tiken), toh u- “toku” < (tckı-), tch un- “dokun” < (tokın-), töyh- “dök” < (tök-) (9, s. 175);

- ✓ Elazığ: tökülü “döküyor”, toh ardım “dikurdum”, tiken “diken”, tikiş “dikiş” (3, s. 53);
- ✓ Ərzincan: tch u- tikme (16, s. 89, 427);
- ✓ Qars, Ərdəhan, Iğdır: tüşir, tiyhdi “dikti”, töyhdü, tişi, tiken, tök r (7, s. 110);
- ✓ Van, Bitlis: tik- “dik-” < (tik-), tiken “tikan” < (tiken), tök- “dök-” < (tök-), tch un- “toxunma-” < (tokın-), tiş “diş” < (tış, ti:ş) (14, s. 140-141).

-k- / -k > -h- / -h dəyişməsi:

Qərbi Azərbaycan türkcəsində türkcənin daxili və son səs mövqelərindəki sərt -plosive velar k (k) samitləri və alınma sözlər frikativ h samitinə çevrilir: yaxın > bəli, korkmak > ğ oih mag, akşam > ah şam, oxu- > ch u-, dckun- > tç un.

1. Bir daha arhasına bahmadanğ apıdan çıxdı (14, s. 217),
2. Başımızı aşağı salıb uzanardıq (14, s. 89),
3. Samovar qaynayar, buxar qalxar (2, s. 89).

Şərqi Anadolu ləhcələrində daxili və son səs mövqelərindəki sərt-plosiv k samitləri sürtünmə xüsusiyyətinə malik olub h samitinə çevrilmişdir:

- ✓ Ərzurum: piçah “bıçaq”, bonduruh “boyunduruq”, hah “sağ”, ğah - “qalx-”, oh “ox” (9, s. 180);
- ✓ Elazığ: çuyular “oxuyurlar”, qaçanursah “qazansaq”, ğ ulah “qulaq”, toh mah “çəkmək”, yoh “yox” (3, s. 53);
- ✓ Ərzincan: dch san, arh a, bah dım, çıh -, yah ma- (16, s. 95);
- ✓ Qars, Ərdəhan, İğdır: aşih , ah ıl, arh a, ğ arannih , rızih (7, s. 111);
- ✓ Muş: k ç layam “iyləməyim”, yanih “yanmış”, yoh tur “yoxdur”, aihade “dost” (11, s. 52);
- ✓ Van, Bitlis: aih adaş “dost”, oh u- “oxu-”, “yaxın” da yah, ah ıl “ağıl”, ğ açah “qaçaq” (13, s. 150).

b- > m- dəyişməsi:

Qərbi Azərbaycan türkcəsində ilkin b samitləri m samitinə çevrilir: kişi “mən”, min “min”, muna “bu”, moynuz “buynuz” (4, s. 81).

1. Menim üreyimde en böyük arzum (14, s. 226).
 2. Hoşbah tın ilki mənəm (12, s. 21).
 3. “Her söze min nakış vur” demişsiniz (12, s. 11).
 4. Min ezab çekdiniz siz yaşayırken (12, s. 20).
- ✓ Qars, İğdır, Ərdəhan, Ağrı, Muş, Van vilayətlərinin tərəkəmə və azəri dialektlərində ilkin “b” samiti “m” samitinə çevrilir:
 - ✓ Ağrı (Ağrı tərəkəmə (qarapapaq) və Ağrı azəri dialektlərində): men, min, benim, mana, meni, mende, menden”. 832);
 - ✓ Qars, Ərdəhan, İğdır (Kars Azerice ve Terekeme dialektlerinde): mindirdi, minmeginen, min milyon, mana (7, s 116), mana “bana” (14, s. 53) “bahane”, mahane “bahane”, muncuh “boncuk” (2, s. 151).

İncə samitlərin qalınlaşması

Türk dilində qalın saitli alınma sözlərin tərkibindəki nazik *l* səsləri Qərbi Azərbaycan türkcəsində arxa damaqla tələffüz olunur:

İçini görə m kəmalımla men (19, s. 167).

Şərqi Anadolu araşdırmalarında Ərzurum, Qars, İğdır, Ərdəhan, Van və Bitlis dialektləri üzərində aparılan araşdırmalar göstərir ki, qalın saitli alınma sözlərdəki nazik “*l*” samitləri arxa damaqla tələffüz olunur:

- ✓ Ərzurum: mecalsız “mecalsız”, halsız “həlsiz”, “mecəlsiz”, “halsız “həlsiz”, “duhulularah”, “duhulularah”, alının “Alinin” (9, s. 105);
- ✓ Qars, Ərdəhan, İğdır: h ayal, lalə < lələ, hala < hələ, halsız, pulan < plan, halalzada (7, s. 125);
- ✓ Van, Bitlis: usulımız “usulumuz”, emsalım “emsalim”, hallar “həllər”, normaldih “normaldik”, halda “həldə”, celallar “cellaller”, helaldır “helaldır”, petrolun “petrolün” (14, s. 162).

r > l dəyişməsi:

Qərbi Azərbaycan şivələri üçün xarakterik olan digər bir fonetik hadisə isə dissimilyasiyadır. Bu proses eyni artikulyasiya məxrəcinə malik iki *r* samitindən birinin fərqliləşməsi şəklində özünü büruzə verir:

- ✓ Saralır get ğ ede çöl, çəmən, çayır (19, s. 121).
- ✓ Saçımın ağılıqdan gənün heç gəralmasın (19, s. 117).
- ✓ Neçe yol gül açtı, çiçək saralıb (12, s. 93).
- ✓ Gündə yandı qaraldın (13, s. 143).
- ✓ Solub k ızılğüllər saralıb Ağaçların yarpaqları.

Şərqi Anadolu ləhcələrində görünən əsas səs dəyişiklikləri arasında *r > l* fərqi var:

- ✓ Ərzurum: ğ aral- “qərar-”, ğ eral “qərar”, ğ ultar- “saxla-”, ülüzgar “külək”, zeral “zərər” (9, s. 193);
- ✓ Ərzincan: qultar- “saxla-”, soralsan “sorarsan”, oturul “otur”, təkral “yenidən”, durul “durur” (16, s. 101);
- ✓ Qars, Ərdəhan, İğdır: zereli “zarar” (7, s. 306), qaraaltı “qaranlıq” (7, s. 167);
- ✓ Van, Bitlis: tekral “yenidən”, meral- “bənövşəyi rəngə dönmək”, Kəral “qərar vermək”, kornel “künc”, saral- “saralmaq” (2, s. 169).

Türk dillərində, bir neçə istisna xaricində, ilkin (əzəli) qoşa samitli sözlər yoxdur. Mövcud nümunələrdəki geminasiya (samit qoşalaşması) müxtəlif fonetik dəyişikliklər nəticəsində yaranmışdır. Qərbi Azərbaycan şivələrində də bəzi sözlərdə samitlərin qoşalaşması (güclənməsi) müşahidə olunur. Bu hadisənin bir qismi mənanı gücləndirmək və nitqə emosionallıq qatmaq üçün vurğu ilə bağlıdır, digər qismi qısalmış ilkin uzun saitlərin kompensator təsiri ilə yaranmışdır. Talat Tekin “Türk dillərində ilkin uzun saitlər” əsərində qeyd edir ki, söz köklərindəki samitlərin ikiqat artması (qoşalaşması) ilk hecalardakı qədim sait uzunluğunun itməsi ilə birbaşa əlaqəlidir. iki “iki”, yetti “yeddi”, sakkal “saqqal”, tokkuz “doqquz”, yavvaş “yavaş” kimi sözləri nümunə olaraq göstərir (18, s. 148-153): Doğuz “doqquz”, sağgız “saqqız”, sekkiz “səkkiz”, toppuz “klub”, yeddi “yeddi” (14, s. 182). ...bu yeddi yaşlı kiçik uşağa baxın (14, s. 219).

Qərbi Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi, Şərqi Anadolu şivələrində də müxtəlif məqsədlə əmələ gələn samit qoşalaşmalarına kifayət qədər rast gəlinir:

- ✓ Ərzurum: doğ uz “doqquz”, sağgal “saqqal”, sağg ız “saqqız”, seqqiz “səkkiz”, yeddi “yeddi”, (9, s. 216-217);
- ✓ Elazığ: yeddi “yeddi”, güççük “kiçik”, zoppa “çubuq” (3, s. 55);
- ✓ Ərzincan: küççük, yeddi, iki, sekgiz, dokğ uz (16, s. 120-121).
- ✓ Qars, Ərdəhan, Iğdır: sağgal, fğğara, dogğuz, sağqat (7, s. 132);
- ✓ Ağrı: yeddi “yeddi”, seqqiz “səkkiz”, dogğuz “doqquz”, eşşəg “eşşək”, sağgal “saqqal” (6, s. 828);
- ✓ Van, Bitlis: sakkız “qum”, dokkuz “doqquz”, eşşeg “eşşək”, sekkiz “səkkiz”, yeddi “yeddi”.

Samitlərin düşməsi:

Qərbi Azərbaycan türkcəsində ilkin “y” samiti dar saitlə başlayan sözlərdə adətən düşürülür: il il, yıldırım ildırım, yılan ilan, yıldız ulduz, yüce uca (14, s. 182).

1. Bu minvalla iller keçdi (14, s. 225).
2. Üzlərin tez siləcəklər (14, s. 68).
3. Buzdan soğuş olar ilan qanı (19, s. 143).
4. Uzak ufuktaki scyuk ulduzlar (12, 1976, s. 46).
5. Niyə qayıqlar mənim sularımda yellənmir? (12, s. 32).

Şərqi Anadolu dialektlərində dar saitlə başlayan sözlərdə ilkin y samiti ümumiyyətlə düşürülür:

- ✓ Elazığ: utardız (yutardınız), üzük, üregimden, il n (5, s. 104);
- ✓ Ərzurum: ilan “ılan”, ildırım “ıldırım”, igit “qəhrəman”, üreyh “ürək”, üz “üz” (9, s. 198);
- ✓ Ərzincan: igit, üregim, üzük, üz, ükü “yük” (16, s. 104);
- ✓ Qars, Ərdəhan, Iğdır: üz, ilan, il “il”, uca, üzüyh (7, s. 135);
- ✓ Ağrı: igit “qəhrəman”, ilan “ılan”, urek “ürək”, ud- “qaranquş”, ildırım “ıldırım” (6, s. 828);
- ✓ Van, Bitlis: üze, uvaya, ühledik, üzüge, igitler (11, s. 64); kök “ulduz”, igid “qəhrəman”, üri- “yürüş”, ök “yük”, ilan “ılan”, üsKel- “yüksəl”.

Metateza:

Türkiyədə danışılan türkcə ilə müqayisədə Qərbi Azərbaycan türkcəsində metatezaya kifayət qədər nümunə var: yarpah “yarpah”, arvad “qadın”, körpü “körpü”, torpah “torpaq” (4, s. 81).

1. Onların kökləri bir yerdə, bir torpaqdadır (19, s. 144);
2. Tək bir ağacın yarpağı tez solur (19, s. 119);
3. O tək yalançı irəli qaçdı (14, s. 225);
4. Orada kədərlənənlər üçün kədər əskik deyil (19, s. 194);
5. Bu bədbəxtlik ananın başına gəldi (19, s. 205).

Qərbi Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi Şərqi Anadolu dialektlərində də metateza nümunələri çoxdur:

- ✓ Ərzurum: çarpanıh “çapraşık”, körpi “köprü”, torpah “toprak”, gürbe “gübre”, arğı “ağrı”, çilpah “çilpak” (9, s. 20);
- ✓ Elazığ: arğıdı mı “ağrıdı mı”, torpah “toprak”, melmeket “memleket”, alniyan “anlayan” (3, s. 57);

- ✓ Ərzincan: gürbə, dorğu, mehrum “mərhum”, arh aba “əkrəba”, havla “helva” (16, s. 114-115);
- ✓ Qars, Ərdəhan, İğdır: kirpit, torpağ, irbet, derbeşmeyh, irgenme, (7, s. 141);
- ✓ Muş: surfa “sofra”, çökmək “çömlək”, melmeket “memleket”;
- ✓ Van, Bitlis: sorfa “sofra”, doıği “doğru”, aıği “ağrı”, üsgeK “yüksek”, üsKel- “yüksele”.
- ✓ Ağrı: örgen-“öğren-”, yarpah “yaprak”, ireli “ileri”, torpah “toprak”, körpi “köprü”, Arğı “Ağrı” (6, s. 829).

Nəticə

XI əsrdən etibarən oğuz türkcəsi qərbi türkcə adlanır. Bu dövr tədricən iki qola bölündü: Azərbaycan və Şərqi Anadolunu əhatə edən Şərqi oğuz qolu və Osmanlı ərazilərini əhatə edən Qərbi oğuz qolu. XVI əsrə qədər həm Şərqi oğuz qolu (Azərbaycan və Şərqi Anadolu daxil olmaqla), həm də Qərbi oğuz qolu (Osmanlı əraziləri daxil olmaqla) “Qərbi türkcə” adı altında vahid yazılı dil ilə təmsil olunurdu. XV əsrdə Azərbaycanın Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu sülalələri, XVI əsrdə isə Səfəvilər imperiyası ilə Azərbaycan və Osmanlı yazılı dilləri XVI əsrdə fərqliləşdi. Buna görə də, bəzi fonetik və morfoloji fərqlərlə Qərbi türkcəsi XVI əsrdən günümüzdə qədər iki ayrı yazılı dil kimi yaşamışdır. Şərqi Anadolu ləhcələri XVI əsrdən günümüzdə qədər Qərbi oğuz qolu olsa da, Şərqi oğuz qolunun fonoloji və morfoloji xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır. Şərqi Anadolu vilayətlərinin dil məhsulları üzərində aparılan tədqiqatlar, ümumiyyətlə, regional dialektlərin Azərbaycan türkcəsinin təsir dairəsində olduğunu göstərir. “Qərb şivələrində *η* səsi həm söz köklərində həm də şəkilçilərdə (yiyəlik hal, II şəxs mənsubiyyət və şəxs şəkilçilərində) özünü göstərir. *Sonra, tənəy, daη, doη, doηqar, qapınıη, aldın, aldınız, düşərsən, onlux, anarı, üzüηə, gözünə (Qazax), bəniz, çan “duman”, maηşır, yünül, gəηəşməx “məsləhətləşmək”, eviniz (Borçalı)* Bu səs Qarabağ dialektləri üçün də xas olan əlamətlərdəndir. Qarabağ dialektində bu səs çox geniş yayılmış və şəxs əsasən şəxslərdə və şəxs əvəzliliklərində müşahidə olunur.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Fərzəliyeva V. Dostluq telləri. Bakı: Elm, 2004, 74 s.
2. Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: Zərdabi nəşr MMC, 2019, 352 s.

Türk dilində

3. Buran A. Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997, XIV, 209 s.
4. Buran A., Alkaya E. Çağdaş Türk Lehçeleri. Ankara: Akçağ Yayınları, XVI (5. baskı), 466 s.
5. Buran A., Oğraş Ş. Elazığ İli Ağızları. Elazığ: Elazığ Valiliği Yayınları, 2003, 212 s.
6. Efendioğlu S. Ağrı İli Ağızları. Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 4/3, 2009, s. 1-33.
7. Ercilasun A. Kars İli Ağızları, Ses Bilgisi. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1983, 198 s.
8. Ercilasun A. (Editör). Türk Lehçeleri Grameri. Ankara: Akçağ Yayınları, 2007, 1340 s.
9. Gemalmaz E. Erzurum İli Ağızları. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995, 381 s.
10. Gemalmaz E. Türk Dilinin Derin Yapısı. Ankara: Belen Yayınları, 2010, 574 s.
11. Gönen M. Van Gölü Kuzey Havzası Ağızları. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), 2003, 203 s.
12. Hazri N. Seçilmiş Şiirler. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1976, 256 s.
13. Kartallıoğlu Y., Yıldırım H. Azerbaycan Türkçesi, Türk Lehçeleri Grameri. Ankara: Akçağ Yayınları, 2007, 250 s.
14. Öztürk İ. Adilcevaz Ağzı. Van: Yüzyüncü Yıl Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2001, 282 s.
15. Sağoğlu H. Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları. 2. Baskı. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, 383 s.
16. Sağır M. Erzincan ve Yöresi Ağızları. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, İnceleme, Metinler, Sözlük, 1995, 433 s.
17. Sarıca B. Van Ağzının Teşekkülü ve Bazı Özellikleri. Van: Bilimsel Araştırma, №:15, 2003, s. 71-90.
18. Tekin T. Türk Dillerinde Ana Asli Uzun Ünlüler. Ankara: Simurg Yayınları, 1995, 192 s.
19. Vahabzade B. Şiirler. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1979, s. 76-80.

*Резюме**Алван Джафаров****Западный Азербайджан и Восточная Анатолия:
общие диалектологические области***

С XI века огузский турецкий язык, распространенный в регионе от Центральной Азии до Багдада, столицы Аббасидского халифата, назывался западным турецким языком. В этот период он постепенно разделился на две ветви: восточную огузскую, охватывающую Азербайджан и Восточную Анатолию, и западную огузскую, охватывающую территории Османской империи. До XVI века как восточная огузская (включая Азербайджан и Восточную Анатолию), так и западная огузская (включая территории Османской империи) ветви были представлены единым письменным языком под названием «западный турецкий». В XV веке в Азербайджане существовали династии Каракоюнлу и Агкоюнлу, а в XVI веке – Сефевидская империя, при этом азербайджанский и османский письменные языки разошлись. Поэтому, с некоторыми фонетическими и морфологическими различиями, западно-турецкий язык существовал как два отдельных письменных языка с XVI века по настоящее время. Хотя восточно-анатолийские диалекты с XVI века до наших дней являются западно-огузской ветвью, они сохранили фонологические и морфологические характеристики восточно-огузской ветви. Исследования лингвистической продукции восточно-анатолийских провинций в целом показывают, что региональные диалекты находятся под влиянием азербайджанского турецкого языка. Таким образом, в данной статье рассматриваются диалектологические исследования провинций Восточной Анатолии (Эрзурум, Элязыг, Эрзинджан, Карс, Игдыр, Ардахан, Муш, Битлис и Ван) и выявляются элементы, демонстрирующие сходство с азербайджанским турецким языком с точки зрения фонологии и морфологии. В то же время тот факт, что полученные данные в основном совпадают с географическими границами азербайджанских диалектов Восточной группы, еще раз подтверждает исторические и структурные основы диалектного континуума Западного Азербайджана – Восточной Анатолии.

Ключевые слова: *турецкий язык, Азербайджанский турецкий, диалекты, фонология, морфология.*

*Summary**Alvan Jafarov****Western Azerbaijan and Eastern Anatolia: common dialectological areas***

Since the 11th century, the Oghuz Turkish language, spoken in the region from Central Asia to Baghdad, the capital of the Abbasid Caliphate, was called Western Turkish. During this period, it gradually split into two branches: Eastern Oghuz, encompassing Azerbaijan and Eastern Anatolia, and Western Oghuz, encompassing the territories of the Ottoman Empire. Until the 16th century, both the Eastern Oghuz (including Azerbaijan and Eastern Anatolia) and Western Oghuz (including the territories of the Ottoman Empire) branches were represented by a single written language called "Western Turkish." In the 15th century, the Karakoyunlu and Aghkoyunlu dynasties ruled Azerbaijan, followed by the Safavid Empire in the 16th century. During this period, the Azerbaijani and Ottoman written languages diverged. Therefore, with some phonetic and morphological differences, Western Turkish existed as two distinct written languages from the 16th century to the present. Although the Eastern Anatolian dialects from the 16th century to the present day are considered to be of the Western Oghuz branch, they retained the phonological and morphological characteristics of the Eastern Oghuz branch. Studies of the linguistic production of the Eastern Anatolian provinces generally show that the regional dialects are influenced by Azerbaijani Turkish. Thus, this article reviews the dialectological studies of the Eastern Anatolian provinces (Erzurum, Elazığ, Erzincan, Kars, Iğdır, Ördahan, Mush, Bitlis and Van) and identifies elements that show similarities with Azerbaijani Turkish in terms of phonology and morphology. At the same time, the fact that the obtained data mainly coincide with the geographical boundaries of the Eastern Group Azerbaijani dialects once again confirms the historical and structural foundations of the Western Azerbaijan–Eastern Anatolian dialect continuum.

Key words: *Turkish language, Azerbaijani Turkish, dialects, phonology, morphology.*

Rəyçi: fil.e.d., prof. Cəlilov Firudin Ağası oğlu